

ศึกษาวิเคราะห์บทบาทพระนางจามเทวีในฐานะมารดาตามหลักพระพุทธศาสนา
AN ANALYTICAL STUDY OF QUEEN CAMADEVI' S MOTHERLY ROLE BASED ON
THE BUDDHIST DOCTRINES

นายจิตตกร จันทรศิลป์^๑

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ของการวิจัย ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาบทบาทของมารดาในพระพุทธศาสนา ๒) เพื่อศึกษาบทบาทความเป็นมารดาของพระนางจามเทวี และ ๓) เพื่อวิเคราะห์บทบาทพระนางจามเทวีในฐานะมารดาตามหลักพระพุทธศาสนา

จากการศึกษาบทบาทของมารดาในพระพุทธศาสนา พบว่า มารดาเป็นบุคคลที่ศาสนายกย่องเชิดชู เพราะความรักของมารดาเป็นความรักที่ยิ่งใหญ่มาก ความกตัญญูรู้คุณเป็นคุณธรรมที่ศาสนาสอนให้ผู้นับถือปฏิบัติในใจและในการกระทำ ลูกที่มีความกตัญญูรู้คุณมารดาเป็นตัวอย่างของคนดีในศาสนา คำสอนทางศาสนาจึงเน้นความสำคัญของมารดา ความรักของมารดา และวิธีตอบแทนพระคุณมารดาอย่างสูงยิ่ง และมารดา คือ ผู้ให้กำเนิดบุตรธิดา ผู้ให้ชีวิตเลือดเนื้อแก่บุตร มีความรักความห่วงใยบุตร ปราบปรามดีต่อบุตรเสมอ และลักษณะของมารดามีสี่ประการด้วยกัน คือ ลักษณะของมารดาผู้ยังบุตรให้ร่าเริง ลักษณะของมารดาผู้ยังบุตรให้เกิด ลักษณะของมารดาผู้ยังบุตรให้ร่าเริงยินดี และลักษณะของมารดาผู้เลี้ยงดูบุตร และหลักธรรมความเป็นมารดา คือ ศีล ๕ ความกตัญญู อคติ ๔ พรหมวิหาร ๔ และทศ ๖

จากการศึกษาบทบาทความเป็นมารดาของพระนางจามเทวี พบว่า พระนางจามเทวีพระองค์ทรงมีบทบาท ๓ ประการด้วยกัน คือ ๑) ประวัติพระนางจามเทวี พระองค์ประสูติเมื่อปี พ.ศ. ๑๑๗๖ เมื่อมีพระชนมายุ ๒๒ พรรษา ได้อภิเษกสมรสกับเจ้าชายรามราช ทรงมีพระราชโอรสด้วยกันสองพระองค์คือพระมหันตยศและพระอนันตยศ ได้ขึ้นครองราชย์เมื่อปี พ.ศ. ๑๒๐๒ และสวรรคตในปี พ.ศ. ๑๒๗๒ พระชนมายุ ๙๖ พรรษา ๒) บทบาทของพระนางจามเทวี มีการส่งเสริมการศึกษาให้คณะสงฆ์ได้ศึกษาเล่าเรียนด้านคันถธุระ และวิปัสสนาธุระ และมีการสร้างวัด ได้แก่ วัดอรัญญิกรัชมการาม วัดมาลาาราม วัดอาพัทธาราม วัดมหาวนาราม วัดมหารัตตาราม และมีการส่งเสริมสนับสนุนงานพิธีกรรม ได้แก่ งานด้านพุทธศาสนพิธี เช่น การบรรพชาอุปสมบท การแสดงตนเป็นพุทธมามกะ และการทำพิธีกรรมบวชสรงเทวดา ประเพณีรดน้ำดำหัว และประเพณีสืบทอด ๓) บทบาทความเป็นมารดาของพระนางจามเทวี คือ บทบาทในด้านการอบรมสั่งสอน บทบาทในการเลี้ยงดูทางกาย บทบาทในการเลี้ยงดูด้านจิตใจ และบทบาทในการเลี้ยงดูด้านสัมมาทิฐิปฏิบัติปัญญา

จากการวิเคราะห์บทบาทพระนางจามเทวีในฐานะมารดาตามหลักพระพุทธศาสนา พบว่า ศีล ๕ เว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยอาการเป็นโจร เว้นจากการประพฤติผิดในกาม เว้นจากการกล่าวเท็จ และเว้นจากการดื่มน้ำเมา และความกตัญญู คือ ความรู้คุณ ความกตัญญู มีสี่ประเภท ได้แก่ ความกตัญญูต่อบุคคล ได้แก่ พระพุทธเจ้า พระสงฆ์ ปิตามารดา ครูอาจารย์ และญาติ ความกตัญญูต่อสถาบัน ได้แก่ สถาบันชาติ สถาบันศาสนาและสถาบันพระมหากษัตริย์ ความกตัญญูต่อสัตว์ ได้แก่ สัตว์ดิรัจฉาน เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย สุนัข และความกตัญญูต่อธรรมชาติสิ่งแวดล้อม และอคติ ๔ คือ ธรรมที่เป็นเหตุแห่งความลำเอียง ได้แก่ ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะชอบ โทษาคติ ลำเอียงเพราะชัง मोหาคติ ลำเอียงเพราะหลงหรือเขลา และภยาคติลำเอียงเพราะขาดกลัว และพรหมวิหาร ๔ ประกอบด้วย เมตตา คือมารดาที่มีความรักบุตรธิดา กรุณา คือมารดาที่มีความสงสารบุตรธิดา มุทิตา คือมารดาที่มีความชื่นชมและยินดีให้แก่บุตรธิดา และอุเบกขา คือมารดาคอยดูแลบุตรธิดาด้วย

^๑ นิสิตปริญญาโท หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชาพระพุทธศาสนา) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ความสงบในจิตใจ และทิศ ๖ คือ ทิศเบื้องหน้า คือ ผู้มาก่อน ได้แก่ บิดามารดา ทิศเบื้องขวา คือ ผู้ที่ควรเคารพ ได้แก่ ครูอาจารย์ ทิศเบื้องหลัง คือ ผู้ตามมา ได้แก่ บุตร ภรรยาหรือคู่ครอง ทิศเบื้องซ้าย คือ ผู้เคียงข้าง ได้แก่ มิตรสหาย ทิศเบื้องล่าง คือ ผู้เป็นฐานกำลัง ได้แก่ คนรับใช้และคนงาน และทิศเบื้องบน คือ ผู้มีคุณความดีสูง ได้แก่ พระสงฆ์

คำสำคัญ : ความเป็นมารดา, บทบาท, พระนางจามเทวี, หลักธรรม

Abstract

The thesis consists of 3 objectives as: 1) to study the motherly role in Buddhism, 2) to study the motherly role of Queen Camadevī and 3) to analyze the motherly role of Queen Camadevī in line of the Buddhist Doctrine.

According to the motherly role in Buddhism, it is found that the mothers are the exalted person – for the great love of mothers to children. Therefore, the doctrine of gratitude was taught to children both in mind and in action. The grateful children are considered as the good example of Buddhism and the Buddhist teachings stress the importance of the mother, love of the mother and the path of repaying the done favor. In addition, the mothers are the great benefactors, who give birth to children with the great love and care. Regard to the character of the mother, it consists four personalities viz., the one who give their children to be joyful, give birth to children, give the delightful to children and bringing up children. The Buddhist doctrines of being the motherhood are as: the Five Precepts, Kāṭhāvatthi: gratitude, Agatī - wrong way of behavior, Brahmavihāra - sublime states of mind and Disā: directions.

Regarding to the motherly role of Queen Camadevī, it was found 3 roles viz., 1) The history of Queen's Camadevā, she was born in 1176 B.E., she had married to the Prince named Rammaraja at the age of 22 and had two sons – Phramahantayos prince and Anantayos prince. She had reigned in 1202 B.E and passed away at the age of 96 in 1237 B.E. 2) Queen's Camadevā's role of supporting the ecclesiastical studies on the Gāthā-dhura: burden of study and Vipassanā-dhura: burden of insight development included in building many temple such as Wat Aranyikgrammaram, Wat Maluwaram, Wat Arpattharam, Wat Mahawanaram and Wat Maharatdaram. She had supported the religious ceremonies as the Buddhist ordination, Buddhamaṃsaka Ceremony and the Devā oblation Ceremony, Songkran Festival, and Prolong Life Ceremony. 3) The role of conducting the children: She developed her children with the Right Understanding and both in mental and physical.

Regarding to Queen's Cammadevā's motherly role in line of Buddhism, she observed the Five Precepts as: to abstain from taking life, to abstain from taking what is not given, to abstain from sexual misconduct, to abstain from false speech and to abstain from intoxicants causing carelessness. She had developed the doctrine of Kataṃḍutà: gratitude in four aspects viz., the gratitude to the individuals - the Buddha, the Buddhist monks, parents, teachers and relatives, the gratitude to the institutions as nation, religion and monarchy, the gratitude to the animals as elephants, horses, cows, buffalo and dogs and the gratitude to the environment. She also avoided the prejudices and followed the doctrine of Agati: wrong course of behavior viz., Chandàgati: prejudice caused by love or desire, Dosàgati: prejudice caused by hatred or enmity, Mohàgati: prejudice caused by delusion or stupidity and Bhayàgati: prejudice caused by fear. In addition, she developed the doctrine of Brahmavihàra: holy abidings viz., Mettà: loving-kindness, Karuṇā: compassion, Muditā: sympathetic joy and Upekkhā: equanimity and Disà: directions as: Puratthima-disà: parents as the east or the direction in front, Dakkhiṇa-disà: teachers as the south or the direction in the right, Pacchima-disà: wife and children as the west or the direction behind, Uttara-disà: friends and companions as the north or the direction in the left, Heṇṇhima-disà: servants and workmen as the nadir and Uparima-disà: monks as the zenith.

๑. วัตถุประสงค์การวิจัย

บทบาทและหน้าที่ของสตรีฐานะมารดา ในทัศนะของพระพุทธศาสนา หมายถึง “หญิงในฐานะที่เป็นผู้ให้กำเนิดแก่ลูกหรือคำที่ลูกเรียกผู้ให้กำเนิดตน”^๒ ซึ่งหลักธรรมของการเป็นมารดา หรือที่เรียกว่า หน้าที่ ซึ่งเป็นบทบาทหนึ่งหรือหลักธรรมอย่างหนึ่งที่มารดาต้องประพฤติปฏิบัติในฐานะเป็นมารดาของบุตรที่เรียกว่า ทิศ ๖^๓ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า มารดาบิดาเป็นปุตฺถิมทิศ ทิศเบื้องหน้า คือ ทิศตะวันออก ได้แก่ มารดาบิดา เพราะเป็นผู้มีอุปการะแก่เรามาก่อน มีหลักธรรมในเรื่องทิศเบื้องหน้าที่มารดาพึงปฏิบัติต่อบุตรด้วยฐานะ ๕ คือ (๑) ห้ามปราบจากความชั่ว (๒) ให้ตั้งอยู่ในความดี (๓) ให้ศึกษาศิลปวิทยา (๔) หาคู่ครองที่เหมาะสมให้ (๕) มอบทรัพย์สมบัติให้ในโอกาสอันสมควร^๔

ในทัศนะของพระพุทธเจ้า มารดา คือ พรหม ผู้ให้ชีวิต เปนพระอรหันต์ผู้มีความรักบริสุทธิ์เป็นครูคนแรกที่สอน ให้ความรู้ คำแนะนำและคำตักเตือนที่มีคุณประโยชน์เป็นเทวดาผู้ให้

^๒ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท อักษรเจริญทัศน์ อจท. จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๗๒๗.

^๓ ดุรายละเอียดใน ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๖-๒๗๔/๒๑๒-๒๑๘.

^๔ ดุรายละเอียดใน ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๒.

ความคุ้มครองปกป้องรักษาในทุกเมื่อ และเป็นผู้ที่เมื่อเคารพบูชาแล้วได้บุญกุศลเป็นอย่างยิ่ง ในเมื่อมารดาเป็นพระอรหันต์ในครัวเรือนอยู่ใกล้เรา จึงไม่จำเป็นที่เราจะต้องไปแสวงหาพระอรหันต์ที่อยู่ห่างไกลสำหรับกราบไหว้บูชาให้ได้กุศลผลบุญ สำหรับความรักของมารดานั้น พระพุทธเจ้าทรงถือว่าความรักของมารดาสูงส่งเหนือความรักใดเพราะเป็นความรักที่มีคุณธรรมของพรหมวิหาร ๔ ครบถ้วน คือ มีเมตตา ความปรารถนาดีต่อลูกตั้งแต่อนุอยู่ในครรภ์ กรุณาช่วยเหลือใหญ่ให้พ้นทุกข์ มุทิตา ยินดีเมื่อลูกได้ดีและอุเบกขารู้จักวางเฉยในเรื่องและในเวลาที่เหมาะสม ในพุทธศาสนามารดาที่กล่าวถึงกันมากได้แก่ พระนางมัทรี พระชายาของพระโพธิสัตว์เวสสันดรในพระชาติสุดท้ายก่อนที่จะถือกำเนิดเป็นพระพุทธเจ้า “กัณทมัทรี” ในวรรณกรรมพุทธศาสนา เรื่อง เวสสันดรชาดก วรรณกรรมเรื่องนี้พรรณนาความรักของพระนางมัทรีต่อพระกัณหาและพระชาติได้อย่างน่าจับใจ เป็นตัวอย่างความรักของมารดาที่เต็มไปด้วยความอาลัยรักและเป็นห่วงเป็นใยในความทุกข์ สุขของลูกจนไม่คำนึงถึงตัวเอง^๕

ในบริบทของสังคมวัฒนธรรมไทย มารดา คือ ผู้เสียสละความสุขส่วนตนเพื่อลูก ๆ คอยดูแลเอาใจใส่และประคับประคองลูกจนเติบโตใหญ่ ความรักของมารดาถือว่าเป็นความรักที่บริสุทธิ์ สังคมไทยมักพูดถึงมารดาในฐานะของผู้ที่รักลูกยิ่งชีวิต พร้อมจะตกระกำลำบากเพื่อลูกของตนโดยไม่คำนึงเสียใจ^๖ บทบาทของมารดา ผู้มีหน้าที่อันยิ่งใหญ่ในการสร้างคนที่มีคุณภาพและน่าย่อมหมายถึง งานสร้างชาติด้วย นับว่าเป็นภาระอันหนักหน่วงที่ต้องทุ่มเท เสียสละทั้งร่างกาย แรงใจ เป็นเวลายาวนานตลอดชีวิตจึงไม่ใช่เรื่องง่ายนักสำหรับการเป็นมารดาที่ดี^๗

“จามเทวีวงศ์” จัดเป็นหนังสือพงศาวดาร รัตนเป็นภาษาบาลีโดยพระโพธิ์รังสีเถระเป็นผู้ที่อาวโสที่สุด เป็นชาวเชียงใหม่ จามเทวีวงศ์มี ๑๕ ปริเฉท ปรากฏตอนท้ายทุกปริเฉทว่า อันมหาเถร มีนามว่า โพธิ์รังสี ได้แต่งตามคำมหาจาริก สันนิษฐานว่ารจนาราว พ.ศ. ๑๙๕๐ - ๒๐๖๐ กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ให้พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์) เปรียญ ร่วมกับพระญาณวิจิตร (สิทธิ ใจจวนนันท) เปรียญ ช่วยกันแปลเป็นภาษาไทยในสมัยรัชกาลที่ ๖ และพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๖๓ เนื้อเรื่องในจามเทวีวงศ์ ว่าด้วยวงศ์ของพระนางจามเทวีที่ได้ครองเมืองหริภุญชัยและประวัติพระศาสนาในล้านนา กล่าวถึงการสร้างเมืองหริภุญชัย ลำปางและการสร้างวัดบรรจุพระธาตุคือ พระบรมธาตุหริภุญชัยในสมัยราชวงศ์ของพระนางจามเทวี กล่าวถึงธรรมะของกษัตริย์และความที่ไม่สมควร อันเป็นเหตุให้บ้านเมืองเดือดร้อนล่มจม นับว่าพระโพธิ์รังสีเถระ

^๕ แม่ในมหาวิทยาลัยมหิดล วิทยาลัยศาสนศึกษา, แม่ในศาสนา [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : http://www.crs.mahidol.ac.th/thai/mother_r.htm[๑๐ส.ค.๒๕๕๖].

^๖ ควิกพีเดีย สารานุกรมเสรี, ความเป็นมาของวันแม่ และความหมายของคำว่าแม่, ENN ศูนย์ข่าวการศึกษาไทยFollow[ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://blog.eduzones.com/enn/82533> [๑๐ส.ค.๒๕๕๔].

^๗ บทบาทของมารดา. #ตอนที่ ๔ บทบาทของมารดา อิทธิพลของสุขภาพจิตมารดาต่อลูกในท้อง บทบาทของบิดา บทบาทของลูก, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://dnfe5.nfe.go.th/ilp/๔๑๐๐๑/๔๑๐๐๑-๐๔.html>[๑๐ส.ค.๒๕๕๖].

สามารถนำเอาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์มาสัมพันธ์กับเรื่องราวทางพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี จึงนับว่าหนังสือ “จามเทวีวงศ์” เป็นหนังสือที่ทรงคุณค่าเล่มหนึ่ง^๕

ผู้วิจัยจึงมีความสนใจประวัติของพระนางจามเทวี สตรีผู้ทรงเป็นปฐมกษัตริย์แห่งอาณาจักรหริภุญชัย ซึ่งมีบทบาทในการปฏิบัติหน้าที่ของมารดาในด้านการปกครอง ด้านการศึกษา ด้านการศึกษาสงเคราะห์ ด้านการเผยแผ่ ด้านการสาธารณูปการ และด้านการอนุรักษ์ ทำหน้าที่เป็นมารดาในการอบรมสั่งสอนเลี้ยงดูบุตรให้อยู่ในกรอบ และในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงบุตร ๓ ประเภท ได้แก่ ก่อติชาตบุตร บุตรที่ยังกว่าบิดามารดา ลูกที่ดึกกว่าเลิศกว่าพ่อแม่ อนุชาตบุตร บุตรที่ตามเยี่ยงบิดามารดา ลูกที่เสมอด้วยพ่อแม่ และอวชาตบุตร บุตรที่ต่ำลงกว่าบิดามารดา ลูกที่ทราม ดังนั้นบุตรทั้ง ๓ ประเภทนี้ จะเป็นคนดีมีคุณธรรมหรือไม่ ต้องขึ้นอยู่กับมารดาที่คอยอบรมบ่มนิสัยให้บุตรเป็นคนดีตามทำนองคลองธรรม ตลอดจนจนถึงให้บุตรสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา และเป็นแบบอย่างที่ดีในการทำหน้าที่มารดาได้อย่างสมบูรณ์แบบที่สุด

จากลำดับเหตุการณ์ในด้านประวัติศาสตร์ล้านนาที่ผ่านมา มีการให้ความสนใจเรื่องพระนางจามเทวีในด้านการส่งเสริมพระพุทธศาสนา การปกครองบ้านเมือง โดยเน้นในเรื่องตำนานอิทธิปาฏิหาริย์ สงครามไสยศาสตร์ และพระเครื่องที่พระนางจามเทวีทรงสร้างขึ้นมา แต่ยังไม่ได้ศึกษาในด้านบทบาทพระนางจามเทวีในฐานะมารดาตามหลักพระพุทธศาสนา ด้วยเหตุผลดังที่กล่าวมา จึงเป็นแรงจูงใจที่ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์บทบาทพระนางจามเทวีในฐานะมารดาตามหลักพระพุทธศาสนา ที่จะเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตของชาวล้านนาและชาวไทยทุกคนในปัจจุบันได้เป็นอย่างดี โดยจะศึกษาบทบาทของมารดาในพระพุทธศาสนา บทบาทความเป็นมารดาของพระนางจามเทวี และบทบาทพระนางจามเทวีในฐานะมารดาตามหลักพระพุทธศาสนาในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา จามเทวีวงศ์ และตำราต่าง ๆ รวมทั้งผลจากการศึกษาวิจัยที่ผ่านมา เพื่อนำไปเผยแพร่ต่อไป

๒. ขอบเขตของการวิจัย

๒.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

งานวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary research) เรื่องศึกษาวิเคราะห์บทบาทพระนางจามเทวีในฐานะมารดาตามหลักพระพุทธศาสนา โดยจะมุ่งศึกษาบทบาทของมารดาในพระพุทธศาสนา ความหมายของมารดา ลักษณะของมารดา หลักธรรมความเป็นมารดา บทบาทความเป็นมารดาของพระนางจามเทวี ประวัติพระนางจามเทวี บทบาทของพระนางจามเทวี บทบาทความเป็นมารดาของพระนางจามเทวี และศึกษาวิเคราะห์บทบาทพระนางจามเทวีในฐานะมารดาตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ ศีล ๕ ความกตัญญู อคติ ๔ พรหมวิหาร ๔ และทิศ ๖

๒.๒ ขอบเขตด้านเอกสาร

- ๑) ศึกษาจากคัมภีร์พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทยของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙
- ๒) ศึกษาจากคัมภีร์จามเทวีวงศ์

^๕ ลิขิต ลิขิตานนท์, ประวัติและผลงานกวีล้านนา, (เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, ๒๕๒๓), หน้า ๑๐๓.

- ๓) ศึกษาจากหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์
- ๔) ศึกษาจากหนังสือตำนานมูลศาสนา
- ๕) ศึกษาจากหนังสือตำราทางวิชาการอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง
- ๖) ศึกษาจากงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาค้นคว้าจากเอกสารข้อมูลดังต่อไปนี้

๓.๑ ศึกษาข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) จากคัมภีร์พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทยของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙

๓.๒ ศึกษาเอกสารทุติยภูมิ (Secondary Source) โดยศึกษาค้นคว้าจาก คัมภีร์จามเทวีวงศ์ และหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ ตำนานมูลศาสนา ตลอดจนงานวิจัย วิทยานิพนธ์ เอกสารวารสาร และตำราวิชาการต่างๆ ที่เกี่ยวข้องแล้ว

๓.๓ รวบรวมข้อมูล เรียบเรียง วิเคราะห์

๓.๔ สรุปผลการวิจัย และนำเสนอผลการวิจัย

๔. ผลการวิจัย

๔.๑ บทบาทของมารดาในพระพุทธศาสนา

มารดาเป็นผู้ให้ชีวิตบุตรและเลี้ยงดูบุตรและพร่ำสอนบุตรให้ดำเนินชีวิตไปในทางที่ดีโดยยึดเอาหลักธรรมเป็นที่ตั้ง ทั้งเป็นผู้ที่ให้ความรักโดยไม่คิดหวังสิ่งใดตอบแทน

มารดา คือ ผู้ให้กำเนิดบุตร-ธิดา ผู้ให้ชีวิตเลือดเนื้อแก่บุตร ผู้ให้จิตวิญญาณแก่บุตร ผู้สร้างวิญญาณให้แก่บุตร ผู้มีจิตห่วงใยไปกับบุตร รักห่วงใยบุตร ประารถนาให้บุตรได้ดี ผู้สร้างโลกมารดา คือ ผู้ยังบุตรให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป

ลักษณะของมารดาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือ ลักษณะของมารดาผู้ยังบุตรให้ร่าเริง ลักษณะของมารดาผู้ยังบุตรให้เกิด ลักษณะของมารดาผู้ยังบุตรให้ร่าเริงยินดี และลักษณะของมารดาผู้เลี้ยงดูบุตร

หลักธรรมความเป็นมารดา คือ ศีล ๕ ความกตัญญู อคติ ๔ พรหมวิหาร ๔ และทศ ๖

๔.๒ บทบาทความเป็นมารดาของพระนางจามเทวี

๑) ประวัติพระนางจามเทวี

พระนางจามเทวี ประสูติเมื่อปี พ.ศ. ๑๑๓๖ แต่ไปเจริญพระชันษาที่กรุงละโว้ ได้รับการอภิเษกเป็นเจ้าหญิงกรุงละโว้ เมื่อพ.ศ. ๑๑๙๐ พระชนม์มายุ ๑๔ พรรษา ทรงหมั้นกับเจ้าชายรามราช เมื่อพ.ศ. ๑๑๙๖ พระชนม์มายุ ๒๐ พรรษา และทำศึกสงคราม ศักชิงนางกับกรุงโกสัมพีนทีเดียวกัน อภิเษกสมรสกับเจ้าชายรามราช เมื่อพ.ศ. ๑๑๙๘ พระชนม์มายุ ๒๒ พรรษา

ถาชีวาสุเทพ สร้างนครหริภุญไชยปี พ.ศ. ๑๑๙๘-๑๒๐๐ ขณะที่พระองค์มีพระชนม์มายุระหว่าง ๒๒-๒๔ พรรษา ทรงเสด็จมาครองนครหริภุญไชยตามคำเชิญของถาชีที่นำโดยทูตคณะยะ

เมื่อปี พ.ศ. ๑๒๐๒ ขณะพระชนมายุ ๒๖ พรรษา ประสูติพระราชโอรสในปีเดียวกันที่ขึ้นครองราชย์
สวรรคตในปี พ.ศ. ๑๒๗๒ พระชนมายุ ๙๖ พรรษา

พระราชประวัติของพระองค์มีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับบุคคล สถานที่ เช่น สงครามไสย
ศาสตร์ ระหว่างพระองค์กับขุนหลวงวิลังคะ แห่งเมืองระมิงค์ สถานที่ ชื่อ เกาะแก่งต่าง ๆ ริมสองฝั่ง
ลำน้ำปิงวัดวาอารามที่พระองค์ทรงสร้าง พระองค์มิใช่เป็นเพียงตัวละครในนิทาน หรือตำนานเรื่องเล่า
เท่านั้น แต่มีตัวตนอยู่จริงปรากฏเป็นหลักฐานประจักษ์พยานให้เห็นถึงปัจจุบัน

๒) บทบาทของพระนางจามเทวี

บทบาทของพระนางจามเทวีมีการทะบำรุงพระพุทธศาสนาด้านการศึกษาของพระสงฆ์
ได้แก่ ส่งเสริมการศึกษาด้านคันถธุระ และวิปัสสนาธุระ มีการทะบำรุงพระพุทธศาสนาด้านการสร้าง
พุทธศาสนสถานในพระพุทธศาสนา โดยทรงสร้างวัดและพระเจดีย์ตามรายการที่ทรงเสด็จ ได้แก่
สร้างพระพุทธรูป ชื่อว่า “พุทธสรณาคมน์” สร้างวัดพระธาตุลอย พระบาททำฮ้าว ผาพระแก้ว ผา
พระเจ้านอน วัดดอยเก็ง ท่าเชียงทองและเมืองฮอดหรือพิสดารนคร วัดกู่ละมั่ง

ทรงสร้างวัดสี่มุมเมือง ได้แก่ วัดอรุณญกรัชมการาม วัดมาลุลาราม วัดอาพัทธาราม วัด
มหาวนาราม วัดมหารัตตาราม

บทบาทในการทะบำรุงพระพุทธศาสนาด้งานพุทธศิลป์ มีสองด้านด้วยกันคือ งาน
ด้านสถาปัตยกรรม ได้แก่ พระเจดีย์ทรงปราสาทหรือพระเจดีย์สี่เหลี่ยม พระเจดีย์แปดเหลี่ยม พระ
เจดีย์ทรงปราสาทห้ายอด พระเจดีย์ทรงกรวยหรือพระเจดีย์ทรงลอมฟาง และงานด้านศิลปกรรม
ได้แก่ งานประติมากรรม การสร้างพระพุทธรูป เช่น พระพุทธรูปสลักหินนูนสูงในทำยืนและทำ
นั่งขัดสมาธิ การสร้างพระเครื่อง พระพิมพ์ดินเผา เช่น พระรอด พระคง พระลือ

บทบาทด้านการส่งเสริมสนับสนุนงานพิธีกรรม คือ ด้านพุทธศาสนพิธี เช่น การ
บรรพชาอุปสมบท การแสดงตนเป็นพุทธมามกะ และการทำพิธีกรรมบวงสรวงเทวดา ประเพณีรดน้ำ
ดำหัว ประเพณีสืบชะตา

๓) บทบาทความเป็นมารดาของพระนางจามเทวี

บทบาทความเป็นมารดาของพระนางจามเทวี คือ บทบาทในด้านการอบรมสั่งสอน
บทบาทในด้านการเลี้ยงดูทางกาย บทบาทในการเลี้ยงดูด้านจิตใจ และบทบาทในการเลี้ยงดูด้าน
สัมมาทิฐิสติปัญญา

๔.๓ วิเคราะห์บทบาทพระนางจามเทวีในฐานะมารดาตามหลักพระพุทธศาสนา

๑) บทบาทพระนางจามเทวีในฐานะมารดาตามหลักพระพุทธศาสนา ด้านศีล ๕ ผลจาก
การศึกษาพบว่า พระนางได้ปฏิบัติพระองค์ตามหลักศีล ๕ อย่างบริบูรณ์ โดยพระนางทรงเป็น
แบบอย่างที่ดีต่อพระราชโอรส และปวงชนชาวไทย ตลอดจนถึงพระนางนำหลักศีล ๕ มาปกครอง
บ้านเมืองให้สงบสุขจากภัยสงคราม ระหว่างพระนางจามเทวีกับขุนหลวงวิลังคะ เพราะว่าพระนาง
ทรงมีพระสิริโฉมที่งดงาม ทำให้ขุนวิลังคะเกิดความหลงใหลในพระสิริโฉมแห่งพระนางจามเทวี จึงได้
แต่งทูตมาสู่ขอ แต่พระนางจามเทวีไม่ทรงสนพระทัยและไม่ให้คำตอบใด ๆ ทั้งสิ้น เป็นเหตุให้หลวงมิ
ลังคะยกไพร่พลมาประชิดเมือง พระนางจึงทรงพระดำริว่า ถ้าสู้รบกับขุนหลวงมิลังคะบ้านเมืองคง
ย่อยยับแน่ จึงออกอุบายแก่ขุนหลวงมิลังคะหาพุงเส่น้ำ (หอก) จากดอยสุเทพให้มาตกกลางเมือง
ลำพูนพระนางก็จะทรงยินยอมเป็นพระมเหสี ขุนหลวงมิลังคะดีใจมาก จึงได้ถือหอกขึ้นไปอยู่บนยอด

ดอยสุเทพ บริกรรมคาถาอาคมแล้วพุ่งเส้าน้ำตกรนอกเมืองทางทิศตะวันตก ห่างกำแพงเมืองไปเพียงไม่กี่
วา พระนางจามเทวีทรงเห็นเช่นนั้นก็ทวั้นพระทัยนัก ทรงเกรงว่าหากให้มีการพุ่งหอกอีก คงจะมาตก
กลางเมืองแน่ จึงทรงใช้อุบายอันชาญฉลาดที่จะแก้ไขสถานการณ์บ้านเมืองให้พ้นภัยจากสงคราม
พระนางจึงได้นำขึ้นในของพระนางและให้ทำหมากพลูผสมด้วยประจำเดือนมาดัดเย็บเป็นหมวกส่งไป
ให้หลวงมลิ้งคะสวม ขุนหลวงมลิ้งคะเมื่อได้รับของฝากจากพระนางก็ดีใจ จึงรีบสวมหมวกและเคียว
กินหมากพลู และได้พุ่งหอกเป็นครั้งที่ ๒ และ ๓ ปรากฏว่าหอกกลับลอยไปตกห่างจากตัวเมืองยิ่ง
กว่าเดิมหลายเท่า จึงได้รู้ว่าตนเองถูกหลอกและทำให้อาคมเสื่อม

ดังนั้น จึงถือได้ว่า พระนางรักษาศิล ๕ ข้อที่ ๑ เว้นจากการฆ่าสัตว์ ผลคือทำให้สงคราม
ในคราวครั้งนี้ไม่มีใครได้รับบาดเจ็บ ล้มตาย ศิล ข้อที่ ๒ เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้
ผลคือ พระนางจามเทวี ทรงได้รับการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมตั้งแต่เด็ก ๆ ในศิลปข้อที่ ๒ พระนางไม่
มีความต่างพร้อย ศิลข้อที่ ๓ เว้นจากการประพฤตินิโคตในกาม ผลคือ พระนางทรงรักพระสวามี ไม่เคย
คิดนอกใจ ถ้าพระนางคิดนอกใจสามีคงจะยินยอมเป็นมเหสีของขุนหลวงวิลังคะไปแล้ว แต่หาเป็น
เช่นนั้นไม่ ศิลข้อที่ ๔ เว้นจากการพูดเท็จ ผลคือ พระนางทรงมีปียวาจาอ่อนหวาน พูดแต่สิ่งดีดี ที่มี
ประโยชน์ ในศิลปข้อที่ ๔ พระนางไม่มีความต่างพร้อย ศิลข้อที่ ๕ เว้นจากการดื่มสุรา ผลคือ พระนาง
งดเว้นจากสิ่งมีเมาทุกชนิด ศิลข้อที่ ๕ พระนางไม่มีความต่างพร้อย บรรดา ศิล ๕ พระนางทรงรักษา
ครบบริบูรณ์ ดังที่ได้กล่าวมา

๒) บทบาทพระนางจามเทวีในฐานะมารดาตามหลักพระพุทธศาสนา ด้านความกตัญญู
ผลการศึกษาพบว่า พระนางจามเทวี พระนางทรงมีความเชื่อฟังบิดามารดาและรู้คุณของท่าน ดัง
ตัวอย่างเช่น ตอนที่พระนางอยู่ที่เมืองละโว้ ได้มีเหตุจากนครทริภุชไชย ได้ทูลขอพระนางจามเทวีไป
ปกครองเมืองทริภุชไชยจากเจ้าเมืองละโว้ ผลปรากฏว่าพระราชาบิดาได้ขอให้พระธิดาไปปกครอง
เมืองทริภุชไชย แต่พระนางก็ทรงยินดีที่จะไป ไม่มีการแสดงอาการความไม่พอใจ ไม่แข็งกระด้าง มี
ความอ่อนน้อม มีความเชื่อฟัง แสดงให้เห็นว่าพระนางทรงมีความกตัญญูต่อพระบิดา ซึ่งความกตัญญู
ตามหลักพระพุทธศาสนา มีสี่ประการด้วยกันคือ ความกตัญญูต่อบุคคล ได้แก่ พระพุทธเจ้า พระสงฆ์
บิดามารดา ครูอาจารย์ และญาติ ความกตัญญูต่อสถาบัน ได้แก่ สถาบันชาติสถาบันศาสนาและ
สถาบันพระมหากษัตริย์ ความกตัญญูต่อสัตว์ ได้แก่ สัตว์ดิรัจฉาน เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย สุนัข และ
ความกตัญญูต่อธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ความกตัญญูทั้งสี่ประการที่กล่าวมานี้ พระนางจามเทวีทรง
ประพฤติปฏิบัติตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์

๓) บทบาทพระนางจามเทวีในฐานะมารดาตามหลักพระพุทธศาสนา ด้านอคติ ๔ ผล
การศึกษาพบว่า พระนางจามเทวีทรงไม่มีอคติ ๔ ต่อพระราชโอรส พระนางทรงเลี้ยงดูพระโอรสทั้ง
สองพระองค์โดยให้ความรักเท่า ๆ กัน ไม่มีความลำเอียงด้าน ฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ และทรง
ปกครองบ้านเมืองปราศจากอคติ ๔ ผลคือทำให้พระนางเป็นที่รักของพระโอรสทั้งสอง และเป็นที่รัก
ของปวงชนชาวไทย ชื่อเสียงเกียรติยศของพระนางทำให้อนุชนรุ่นหลังได้รำลึกนึกถึงพระมหา
กรุณาธิคุณที่พระนางทรงมีต่อพสกนิกรชาวไทย และนำเอาคุณธรรมของพระนางไปประพฤติปฏิบัติ
เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่ชีวิตสืบไป

๔) บทบาทพระนางจามเทวีในฐานะมารดาตามหลักพระพุทธศาสนา ด้านพรหมวิหาร
๔ พระนางจามเทวีทรงมี เมตตา ต่อพระโอรสทั้งสองให้ความรัก ความอบอุ่นต่อพระโอรส สอนให้

พระโอรสรู้จักความกตัญญูต่อบิดามารดา และสอนให้รู้จักการวางตัวให้เหมาะสมกับฐานะของตนเอง กรุณา มีความสงสารพระโอรสทั้งสอง ยามพระโอรสประชวร พระองค์จะหาพระโอสถมารักษา คอยให้กำลังใจ ยามพระโอรสมีความทุกข์พระนางก็คอยปลอบใจอยู่เสมอ มุทิตา พระนางมีความชื่นชมยินดีต่อพระโอรสเสมอ ถ้าพระโอรสได้สำเร็จการศึกษาหรือทำคุณงามความดี พระองค์ก็พลอยยินดีและส่งเสริมให้กำลังใจเสมอ และอุเบกขา พระนางจามเทวีมีพระทัยที่เป็นกลาง วางเฉย ไม่ยินดี ยินร้าย ในสิ่งที่พระโอรสทำ เช่น ถ้าพระโอรสมีการทะเลาะกันพระนางจะไม่เอนเอียงไปข้างใดข้างหนึ่ง แต่จะหาเหตุผลมาอธิบายให้เข้าใจถึงการกระทำของพระโอรสทั้งสอง ผลคือทำให้พระโอรสทั้งสองรักกันและปรองดองสามัคคีกัน ตลอดจนถึงพระองค์ทรงนำหลักพรหมวิหาร ๔ มาปกครองบ้านเมืองให้สงบร่มเย็น จึงเป็นเหตุให้พสกนิกรมีความจงรักภักดีต่อพระองค์ และอนุชนรุ่นหลังได้รำลึกนึกถึงพระมหากรุณาธิคุณจึงได้สร้างอนุสาวรีย์พระนางจามเทวีไว้ เพื่อให้พสกนิกรได้ไปกราบสักการบูชา รำลึกนึกถึงคุณงามความดีของพระนางและนำเอาหลักธรรมดังที่ได้กล่าวมาไปประพฤติปฏิบัติสืบไป

๕) บทบาทพระนางจามเทวีในฐานะมารดาตามหลักพระพุทธศาสนา ด้านทิศ ๖ ผลการศึกษาพบว่า พระนางจามเทวีทรงเป็นแบบอย่างในการเลี้ยงดูพระราชโอรสทั้งสอง คือ พระมหินทยศ และพระอนันตยศ ตามหน้าที่ของมารดาบิดาย่อมอนุเคราะห์ตามหลักทิศ ๖ คือ ห้ามปรามจากความชั่ว ให้ตั้งอยู่ในความดี ให้ศึกษาศิลปวิทยา หาคู่ครองที่สมควรให้ และมอบทรัพย์ไว้ในโอกาสอันสมควร ตั้งแต่ทรงประสูติกาลพระราชโอรสแฝดทั้งสองพระองค์ พระนางฯ ได้อบรมราชโอรสทั้งสองพระองค์เป็นอย่างดี ปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมในพระพุทธศาสนาให้กับพระราชโอรส เมื่อพระราชโอรสทั้งสองได้รับการหล่อหลอมคุณธรรมจริยธรรมได้สนองคุณพระราชมารดา แม้ไปอยู่ที่ใดก็จะสักคุณพระราชมารดาทั้งเฝ้าดูแลบำรุงอุปฐากมิได้ขาด ถือเป็นตัวอย่างที่ดีของพุทธศาสนิกชนที่พึงอุปการะต่อกัน ทั้งหมดที่กล่าวมานี้เป็นบทบาทของพระนางจามเทวีในฐานะมารดาตามหลักพระพุทธศาสนา

๕. ข้อเสนอแนะ

๕.๑ ข้อเสนอแนะทั่วไป

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยมีความเห็นว่าวิจัยเล่มนี้คงจะเกิดประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนาทั้งในแง่ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาและการส่งเสริมพระพุทธศาสนา เพราะว่าพระนางจามเทวีทรงมีคุณูปการต่อพระพุทธศาสนา ได้ทรงนำพระพุทธศาสนาเข้าสู่ดินแดนล้านนามาจนถึงปัจจุบัน ผู้วิจัยศึกษาบทบาทพระนางจามเทวีในฐานะมารดาตามหลักพระพุทธศาสนา ยังไม่ครอบคลุมเนื้อหาทั้งหมด แต่ผู้วิจัยดำเนินการตามกรอบของการวิจัยโดยเอาวัตถุประสงค์ในการทำวิจัยเป็นหลัก ดังนั้นเพื่อเป็นการประกาศพระเกียรติคุณของพระนางจามเทวีให้เป็นที่รู้จักของคนทั้งโลก ผู้วิจัยจึงขอเสนอแนะสำหรับผู้สนใจในเรื่องที่เกี่ยวกับเจ้าแม่จามเทวี มีดังนี้

๕.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับการทำวิจัยครั้งต่อไป

๑. ควรมีการศึกษาวិเคราะห์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ของพระนางจามเทวีกับนักบวช (ฤาษี) ที่เกี่ยวเนื่องกับเมืองหริภุญไชยและพระพุทธศาสนา
๒. ควรศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ของพระนางจามเทวีกับชนเผ่าชาวลัวะ
๓. ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบศิลปะหริภุญไชยกับศิลปะละโว้ ว่ามีความแตกต่างและเหมือนกันอย่างไร

บรรณานุกรม

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเดปีฎก ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วิทยาลัยกรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____ . อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๒.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ

กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. นวโกวาทฉบับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓.

กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔

กรมศิลปากร, ตำนานมูลศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๙.

กิตติ วัฒนสมหาตม์. จอมนางหริญไชย. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๔๙.

_____ . ภาพยนตร์เจียมเทวีและวิลังคะ. กรุงเทพมหานคร : พี.เอ.ลิฟวิ่ง, ๒๕๓๓.

โกวิท วงศ์สุรวัฒน์. รัฐศาสตร์เบื้องต้น. กรุงเทพมหานคร: กรุงเทพมหานครการพิมพ์, ๒๕๑๗.

ไกรศรี นิมนานเหมินทร์. ภาพยนตร์เจียมเทวีและวิลังคะ. กรุงเทพมหานคร : พี.เอ. ลิฟวิ่งจำกัด
๒๕๓๓.

แก้ว ชิตตะขบ. รวมวิชาธรรมศึกษาชั้นตรี (ตามหลักสูตรของสนามหลวงแผนกธรรมพ.ศ. ๒๕๔๖).

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๗.

คมสัน คงทน. ลำพูน สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี. เชียงใหม่ : ช่างเผือกการพิมพ์, ๒๕๒๕.

คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ. พระไตรปิฎกนิสสยะ. กรุงเทพมหานคร :

ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.

จรัส เลิศบุริทวีทรัพย์. “ตำนานประวัติพระธาตุคู่ละมั่ง”. วัดพระธาตุคู่ละมั่ง, ๒๕๕๑.

จำนงค์ ทองประเสริฐ. พระพุทธศาสนากับสังคมและการเมือง. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร:

บริษัท ดันอ้อ แกรมีจำกัด, ๒๕๓๙

ไชย ณ พล อัครศุภเศรษฐ์. การสร้างเสน่ห์และความประทับใจ. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่พลัสเพล,
ม.ป.ป.

เดชชาติ วงศ์โกมลเชษฐ์. หลักรัฐศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๑๖.

ธรรมทาส พานิช. พระนางจามเทวี. กรุงเทพมหานคร : บริษัทงานดี จำกัด, ๒๕๓๓.

นาคะประทีป. ปาลี - สยาม อภิธาน พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราช
วิทยาลัย, ๒๕๓๒.

นาคฤทธิ์. พุทธตำนานพระเจ้าเลียบโลก. เชียงใหม่ : ลานนาการพิมพ์, ๒๕๔๕.

บุญมี แท่นแก้ว, จริยศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙.

บุญย์ นิลเกษ. ดร. คัมภีร์วิสุทธิมรรคสำหรับประชาชน. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ม.ป.ป.

ป. หลงสมบุญ. พจนานุกรม มคอ - ไทย พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัทธรรมสาร, ๒๕๔๖.

เปรม หิมจันทร์. บทบาทสตรีในพระพุทธศาสนา, กรุงเทพฯ : มูลนิธิธนาคารกรุงเทพ, ๒๕๒๑.

พุทธทาสภิกขุ. เตือนใจวัยรุ่น. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.

_____. ทศพิธราชธรรม. กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๙.

_____. พ่อแม่สมบูรณ์แบบ. กรุงเทพมหานคร : สมชายการพิมพ์, ๒๕๒๗.

พระยาประชาภิจักรจักรี. พงศาวดารโยนก, กรุงเทพมหานคร : แพร่พิทยา, ๒๕๑๕.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). พระในบ้าน. กรุงเทพมหานคร : คาชาวรรณการพิมพ์,

๒๕๔๑.

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). พุทธวิธีการบริหาร. กรุงเทพมหานคร:มหาวิทยาลัย

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). คนไทยกับป่า, พิมพ์ครั้งที่ ๔, กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธ

ธรรม, ๒๕๓๗.

_____. ธรรมบุญชีวิต. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม,

๒๕๔๑

พระรัตนปัญญาเถระ. ชินกาลมาลีปกรณ์, แปลโดยแสง มนวิฑูร. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระศรีปริยัติโมลี และคณะ, สตรีในพระพุทธศาสนา, กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ม.ป.ป.

โพธิรังสี, พระ. จามเทวีวงศ์ พงศาวดารเมืองหริภุญไชย. กรุงเทพมหานคร : ไสภณนิพนธ์มณฑการ,

๒๔๖๓

รัตนปัญญาเถระ, พระ. ชินกาลมาลีปกรณ์. แปลโดยแสง มนวิฑูร. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร,

๒๕๑๕.

รศ.สุรพล ดำริห์กุล. ประวัติศาสตร์และศิลปหริภุญไชย. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ,

๒๕๔๗.

วรวิทย์ วงษ์สุวรรณ. ประวัติย่อพระนามจามเทวีพระนางจามเทวี ปฐมกษัตริย์แห่งอาณาจักรหริภุญ

ไชยพระนางจามเทวี ที่นี้เมืองลพบุรี. สระบุรี:ปากเพรียวการช่าง, ๒๕๔๕.

ศิลปากร, กรม. ตำนานมูลศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๙.

สุทธาวารี สุวรรณภาน. พระราชประวัติพระแม่เจ้าจามเทวีบรมราชินารี ศรีสุริยวงศ์องค์

บดีนทร์ ปันธานีหริภุญไชย. เชียงใหม่ : นิติบรรณาการ, ๒๕๔๓.

สุพร อิศรเสนา, หม่อมหลวง. พระนางจามเทวี. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์นิติบรรณา, ๒๕๔๓.

สิงฆะ วรรณสัย. ประวัติพระนางจามเทวีและจังหวัดลำพูน. ลำพูน : ฌียพันธ์การพิมพ์, ๒๕๒๔.

สินธพ ทรวงแก้ว. ตามรอยพระพุทธองค์. ลำพูน : ฌียพันธ์การพิมพ์, ๒๕๒๔.

สุรพล ดำริห์กุล, รศ. ประวัติศาสตร์และศิลปหริภุญไชย. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์

บรรณาการ, ๒๕๑๓.

หม่อมหลวงสุพร อิศรเสนา. พระนางจามเทวี. กรุงเทพมหานคร : นิติบรรณาการ, ๒๕๔๓.

วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี. “ความเป็นมาของวันแม่ และความหมายของคำว่าแม่”, ENN ศูนย์ข่าวการศึกษาไทยFollow[ออนไลน์].แหล่งที่มา: <http://blog.eduzones.com/enn/82533> [๑๐ส.ค.๒๕๕๕].

บทบาทของมารดา. “#ตอนที่ 4 บทบาทของมารดา อิทธิพลของสุขภาพจิตมารดาต่อลูกในห้อง บทบาทของบิดา บทบาทของลูก ” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://dnfe5.nfe.go.th/ilp/41001/41001-04.html>[๑๐ส.ค.๒๕๕๖].

มหาวิทยาลัยมหิดล วิทยาลัยศาสนศึกษา. “แม่ในศาสนา” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : http://www.crs.mahidol.ac.th/thai/mother_r.htm[๑๐ส.ค.๒๕๕๖].